

37. ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA

PÁLYAMUNKA

Jelige: BCK047

**A KOLOZSVÁR-BELVÁROSI UNITÁRIUS
EGYHÁZKÖZSÉG TEXTÍLIÁINAK ADOMÁNYOZÓI A
16–18. SZÁZADBAN**

Kolozsvár, 2023

Tartalomjegyzék

1. Bevezető.....	3
2. Az eddigi kutatások és a források bemutatása.....	5
3. A Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség rövid története.....	8
3.1. Az unitárius egyház megalakulása és szerepe Kolozsvár történetében.....	8
3.2. Kolozsvári unitáriusok istentiszteleti helyei a 16–18. században	11
4. Az unitárius tárgyi örökség	14
4.1. Az unitárius tárgyi örökség eredete.....	14
4.2. Az örökség megcsappanása	17
4.3. A patrónai szerepkör és a kolozsvári egyházközség neves patrónái.....	18
4.3.1. Catharina Eiben Georg	19
4.3.2. Tölcséres Péterné	20
4.3.3. Paczalai Borbára	21
4.3.4. Kemény Kata	22
4.3.5. Stenczel Anna	24
4.3.6. Beck Borbára	25
4.3.7. Jármí Zsuzsanna.....	27
4.3.8. Kovátsi Zsuzsanna.....	29
4.3.9. Gyergyai Hedviga	29
4.3.10. Toroczkai Zsuzsanna	30
5. Összegzés	32
6. Források és irodalomjegyzék.....	34

1. Bevezető

Kisiskolás koromban dédnagymamám nagy türelemmel látott hozzá, hogy megtanítsa nekem a varrás, hímzés csínját-bínját. Az élmúlt évek távlatából azonban úgy vélem, hogy próbálkozásaim során sokkal fontosabb dolgot tanultam meg tőle néhány hímzési technikánál, mégpedig azt, hogy értékelni tudjam a szorgos kezek munkáját, azokat az örökségként ránk maradt kézimunkákat, hímzéseket, amelyek mai napig magukon hordják és képviselik különböző korszakok jellegzetességeit, értékeit.

A dolgozatom a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség textíliáinak vizsgálatából indul ki és a textilek adományozói közül a 16–18. században élt kiemelkedő személyiségeinek rövid bemutatására összpontosít. Az egyházközség életében fontos szerepet töltöttek be a patrónusok, mivel más feladataik és funkcióik mellett a tőlük származó adományokból tevődött össze az egyházközség ingó és ingatlan vagyonának számottevő része. Az egyházközségnek adományozott textíliák jelentős részét nők ajándékozták, ez a jelenség sok más protestáns egyházközség esetében megfigyelhető.

Az egyházközség textíliái művészettörténeti szempontból is értékes darabok, közülük néhány vizsgálatával szakemberek már foglalkoztak, így én a dolgozatomban nem kívánok ezzel foglalkozni. Ehelyett a dolgozat célja történeti szempontból vizsgálni az adományozások körülményeit és az adományozók életrajzi adatait.

A dolgozatom három fő részből áll. Az első részében röviden ismertetem a kolozsvári unitárius egyházközség textíliáival kapcsolatosan eddig végzett kutatásokat és az azok eredményeként megjelent publikációkat. A második részben az unitarizmus Kolozsvárott végbemenő jelentősebb eseményeit foglalom össze, továbbá bemutatom a város unitárius gyülekezetek istentiszteleti helyeit, hogy a történeti háttér megismerésével érthetőbbé váljon az adományozók életének és adománytételleiknek bemutatása. A harmadik részben rátérek az unitárius tárgyi örökség eredetére, gyarapodására és megfogartykozására, ebben a részben tárgyalom a patrónusi és patrónai szerepkör mibenlétét és szemléltetésképpen kiemelek néhány jeles adományozót. Dolgozatom újszerűsége abban áll, hogy korábban nem készült hasonló, összegző jellegű írás a kolozsvári unitárius egyházközség 16–18. századi textíliáinak adományozóiról.

Dolgozatom levéltári forrásaira vezetőtanárom, dr. Kovács Sándor hívta fel a figyelmemet, ő segített a szövegek elolvasásában és megértésében is. További levéltári

forrásokhoz a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség lelkészeinek, Rácz Norbert-Zsoltnak és Jobbágy Júliának, valamint dr. Molnár Lehelnek, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának főlevéltárosának közreműködésével jutottam. Ezúton is köszönöm nekik a segítséget! Köszönet illeti továbbá dr. Kovács Mária-Márta művészettörténészt, egykori tanáromat, aki többször átnézte a dolgozatomat, felhívta figyelmemet olyan részletkérdésekre, amelyek korábban elkerülték figyelmemet, köszönöm, hogy sokat segített a szakszerű megfogalmazásban.

2. Az eddigi kutatások és a források bemutatása

A kolozsvári unitárius gyülekezetnek olyan tárgyi emlékek vannak a birtokában, amelyek magukon viselik a reformációt követő korok jellegzetességeit, a városi közeg sajátosságait, általuk nyomon követhetők a gyülekezet életében bekövetkezett folyamatok, változások, az egyháztagek szerepvállalása és reprezentációs igénye. Az unitárius gyülekezeteknek adományozott textíliák, így a kolozsvári gyülekezet textil állományának egyháztörténeti és művészettörténeti jelentőségével viszonylag kevesen foglalkoztak az elmúlt évszázadokban.

1912-ben az Egyházi Képviselő Tanács határozatot hozott az egyházközségi monográfiák kibővítésének kérdésében. A határozat következtében lehetségessé vált, hogy az egyházközségek Kolozsvárra szállítsák ingó vagyonukat, műtárgyaikat művészettörténeti feldolgozás céljából, ezáltal pedig a távoli, félreeső, kis unitárius egyházközségek tárgyi öröksége is esélyt kapott arra, hogy ismertté válhasson. Ezzel a határozattal és megvalósításának elkezdésével az unitárius egyház olyan kezdeményező lépést tett, amelyre korábban nem volt példa a magyarországi egyházakban.¹ Még az említett határozat meghozatalának évében az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába szállították a kolozsvári egyházközség úrasztali felszerelésének jelentősebb darabjait, pontosan 30 darab úrasztali edényt és 22 darab hímzést és varrottast.²

A témában az első jelentős munka a 20. század elején jelent meg, amely Kelemen Lajos levéltáros, történész nevéhez köthető. 1913–1914-ben Kelemen Lajos a *Keresztény Magvetőben* három részben közöl adatokat a kolozsvári egyházközség régebbi klenódiumairól.³ Bár az említett kezdeményezés során a műkincsek közül az úrasztali edényekkel kiemeltebben foglalkoztak, mégis jelentős információkhoz juthatunk a textíliák témakörében is, hiszen az azokat adományozókról, egyházunk jótevőiről kétségtelenül szó esik. Kelemen Lajos munkája igen nagy jelentőséggel bír a téma vizsgálata során, ugyanis a közölt összeírások a még meglévő és az évek során gazdát cserélt értékes tárgyi emlékeknek a történetéről tárnak fel adatokat.

¹ KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól”, *Keresztény Magvető* 48. évf., 3. sz. (1913): 160.

² Uo., 161.

³ KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól”, *Keresztény Magvető* 48. évf., 3. sz. (1913): 160–170., KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól (Második közlemény)”, *Keresztény Magvető* 49. évf., 1. sz. (1914): 37–43., KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól (Harmadik közlemény)”, *Keresztény Magvető* 49. évf., 4. sz. (1914): 233–236.

1922-ben az Unitárius Kollégium dísztermében kiállítást szerveztek, ahol bemutatták a kolozsvári egyházközség műemlékeit. A kiállítás után Kelemen Lajosnak megjelent még egy rövid írása a Keresztény Magvetőben *Kolozsvári klenodiumainkról* címen, amelyben a korábban publikáltakat egészítette ki, pontosította.⁴

Kelemen Lajos kutatásait követően kevesen foglalkoztak a kolozsvári unitárius gyülekezet régi textíliával. Ana Maria Gruia történész, muzeológus, az Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum munkatársa a *Studia Universitatis Babes-Bolyai* című folyóirat 2005-2006-ban megjelent számában publikálta *Broderii de cult din colectia bisericii unitariene din Cluj-Napoca* c. munkáját⁵, amelyben 15 szabadon választott darabot mutatott be a gyülekezet örökségéből egy katalógus formájában. Munkáját az absztraktja szerint az motiválta, hogy korábban a román történetírás keveset foglalkozott a kolozsvári unitárius egyház és közösség történetével. Írásában általánosságban bemutatja az egyházközség textíliáinak anyag-, szín- és motívumhasználatát, de részletesen is kitér az általa vizsgált darabok sajátosságaira, jellegzetességeire.

Az évek során néhány textília külön-külön bár publikálásra került, de olyan magyar nyelvű munka egészen idáig nem született, amely a kolozsvári unitárius gyülekezet textil állományának egészét bemutatná. Az egyházközség legtöbbet mediatizált textíliája az 1988-as számadás szerint a 637-es leltárszámú, Tölcséres Péterné által adományozott edénytakaró, amelyről először Kelemen Lajos tesz említést 1922-ben a *Keresztény Magvető*ben⁶, majd a *Pásztortűz* című folyóiratban 1924-ben⁷, a *Dolgozó Nő*ben 1980-ban⁸, a *Krónika* folyóiratban 1986-ban⁹ és a *Kincses Kolozsvár* második kötetében 1987-ben¹⁰ került bemutatásra. László Emőke a 2001-ben megjelent *Magyar reneszánsz és barokk hímzések* című könyvében¹¹ szemléltetésképpen közöl egy képet Tölcséres Péterné úrvacsorai kendőjének mintájáról. 1941-ben az Erdélyi művészeti kiállításon mutatták be a 631-es leltárszámú úrasztali terítőt.¹²

⁴ KELEMEN Lajos, „Kolozsvári klenódiumainkról”, *Keresztény Magvető* 52. évf., 2. sz. (1922): 105–106.

⁵ GRUIA, Ana Maria, „Broderii de cult din colectia bisericii unitariene din Cluj-Napoca”, *Studia Universitatis Babes-Bolyai* (2005-2006): 153–177.

⁶ KELEMEN Lajos, „Kolozsvári klenódiumainkról”, *Keresztény Magvető* 52. évf., 2. sz. (1922)

⁷ KELEMEN Lajos, „A Kolozsvári Szent Mihály egyház.”, *Pásztortűz* 10. évf., 16. sz. (1924)

⁸ SZENTIMREI Judit, „Ne menjen feledésbe”, *Dolgozó nő* 36. évf., 6. sz. (1980)

⁹ SZENTIMREI Judit, „A hímzés művészete – Történeti elemek az erdélyi és a moldvai magyar hímzésben”, *Krónika* 12. évf., 10. sz. (1986)

¹⁰ KELEMEN Lajos, „Tölcséresjelvények a Szent Mihály-templomon”, in BÁLINT István János, szerk., *Kincses Kolozsvár II kötet*, 389–390 (1987)

¹¹ LÁSZLÓ Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2001), 19.

¹² GRUIA, i.m., 167.

Bár konkrétan nem az unitárius egyház textíliáit mutatja be a 2021-ben kiadott *Kegyesség és/vagy reprezentáció. Erdély református öröksége* c. kiállításkatalógus¹³, mégis említést érdemel az eddigi kutatások bemutatásakor, mivel általánosságban az erdélyi protestáns tárgyi örökség eredetéről is közöl adatokat. A könyv amellet, hogy információkkal szolgál a műkincseket illetően, egyúttal minta is arra nézve, hogy milyen apróságokra kell odafigyelni egy 16–18. századból származó textil vizsgálata és bemutatása során.

¹³ KOVÁCS Mária-Márta, szerk., Katalógustételeket írta KOVÁCS Mária-Márta, T. HORVÁTH Iringó, TÓTH Levente és ŐSZ Sándor Előd, *Kegyesség és/vagy reprezentáció. Erdély református öröksége* (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2021)

3. A Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség rövid története

3.1. Az unitárius egyház megalakulása és szerepe Kolozsvár történetében

A 16. század derekán Kolozsváron is megjelentek a reformáció különböző irányzatai. Az unitárius tanokat az egyház megalapítója és első püspöke, Dávid Ferenc már 1566-tól elkezdte hirdetni a főtéri Szent Mihály templom szószékéről. A főtéri plébániatemplom az unitárius közösség birtokába került, amely másfél századon keresztül szolgált istentiszteletei színhelyéül.¹⁴ Dávid Ferencnek nem állt szándékában új egyházat alapítani, hanem a meglévő egyházat kívánta megújítani. Ezzel magyarázható, hogy az unitárius egyházi szervezet csak akkor alakult ki, amikor a meglévő egyházak ellenállása miatt a „szabadelvű kisebbségnek” védekezni és szervezkedni kellett túlélése érdekében.¹⁵ Az Unitárius Egyházra 1576-tól kezdődően tekinthetünk úgy, mint amely önálló egyházi struktúrával rendelkezett.¹⁶

Az 1568. január 6–13. között tartott tordai országgyűlésen elfogadták a vallásszabadság törvényét, amely kimondta, hogy a prédikátorok az evangéliumot a saját értelmezésük alapján hirdethetik, valamint minden gyülekezet jogosult arra, hogy olyan prédikátort tarthasson, akinek tanítása az ő hite szerint való.¹⁷ 1568 márciusban zajlott a második gyulafehérvári hitvita, ahol az unitáriusok — a hitvita jegyzőkönyve szerint evangélikusok — fényes győzelmet arattak a Mélius Péter képviselte „katolikusok” fölött. Dávid Ferenc és Blandrata György hatására János Zsigmond fejedelem 1569-ben unitáriussá lett, így ő volt a történelem első és utolsó unitárius választott királya.¹⁸ A hagyomány szerint a gyulafehérvári hitvitáról hazatérő Dávid Ferenc a kolozsvári Torda utcai szegletén álló kerek kőről mondta el azt a beszédét, amelynek hatására Kolozsvár lakossága unitáriussá lett.¹⁹ Dávid Ferenc kortársa, Forgách Ferenc²⁰ feljegyzéseiből arra a következtetésre jutunk, hogy az antitrinitárius eszmék

¹⁴ GAAL György: „A kétszáz éves kolozsvári unitárius templom”, *Keresztény Magvető* 102. évf., 3–4. sz., (1996): 224.

¹⁵ Négyszáz év 1568-1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából (Kolozsvár, 1968), 10.

¹⁶ KOVÁCS Sándor, „Az unitárius reformáció nyomában”, *Korunk* 28. évf., 9. sz. (2017): 22.

¹⁷ BALÁZS Mihály: „A hit ... hallásból lészön” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza. TÓTH István György (Budapest, 2002), 53-54.

¹⁸ OBORNI Teréz, *Erdély fejedelmei* (Budapest: Pannonica Kiadó, 2002), 22.

¹⁹ Uo.

²⁰ Forgách Ferenc (1530–1577) római katolikus pap, nagyváradi püspök, történétíró volt, aki közeli szemlélője, alkalmanként résztvevője volt az uralkodó udvarában történeteknek.

gyors terjedésében jelentős szerepet játszottak a magas tisztségeket betöltő pártfogók.²¹ A nemesi családok, beleértve a fejedelem tanácsosait is, jobbágyaikat magukkal vitték az új egyházba.²²

1571-re bizonyossá vált, hogy nem lehetséges megtartani a magyar protestánsok szervezeti egységet és egyre jobban elkülöníthetővé váltak a táborok dogmatikai ellentétei. Voltak olyan gyülekezetek a történeti Erdély területén, amelyek megálltak a helvét típusú úrvacsoratan elfogadásánál, míg mások tovább haladtak Blandrata és Dávid Ferenc vezetésével.²³ A szentháromságvallók és tagadók külön szakadásáról csak 1573-tól kezdődően beszélhetünk az 1573. január 6-án tartott országgyűlés cikkelyei alapján.²⁴ Bár szeretjük az 1568-as Tordai országgyűléssel összekapcsolni az unitárius egyház megalapítását, de az eddig leírtakból is láthatjuk, Erdély területén csak később határolódtak el egymástól a térség egyházai. Az erdélyi országgyűlés 1595-ben törvényesítette a bevett vallásokat, az ún. recepta religiokat, ekkor foglalták először írásba és sorolták fel név szerint a bevett felekezeteket: „*Az mi a religió dolgát nézi, végeztük országul, hogy az recepta religiok, tudniillik catholica sive romana, lutherana, calvinistica et ariana libere mindenütt megtartassanak.*”²⁵ Ezt a végzést ismételte meg az 1600-as lécfalvi országgyűlés, azzal a különbséggel, hogy az ariánus kifejezés helyett az „unitaria religió” megnevezést használja, így ez az az első olyan hivatalos dokumentum, ahol az unitárius elnevezéssel találkozunk.²⁶

Dávid Ferenc halálát követően az egyház életében nehéz évtizedek következtek, sem a századforduló alatt uralkodók, — a Báthoryak — sem a 17. században kezdődő református fejedelmek kora és valláspolitikája nem kedvezett az unitáriusoknak. A közösségen belül zajló hatalmi és dogmatikai harcok következtében nehéz helyzetbe került a felekezet, 1638-ban a dési komplanáció alkalmával kénytelenek voltak benyújtani hitvallásukat, amelyben meg kellett vallaniuk, hogy Krisztus igaz Isten, amiért őt imádniuk kell és segítségül kell hívniuk, annak ellenére, hogy az nem egyezett a nézeteikkel.²⁷

²¹ HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitáris nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 13.

²² Uo., 14.

²³ BALÁZS, i. m., 60.

²⁴ Uo., 66.

²⁵ Uo., 70.

²⁶ KOVÁCS Sándor: „Négyszáz éves a várfalvi templomfelirat”, *Unitárius Közlöny* 23. (83.) évf., 5. sz. (2013): 3–4.

²⁷ KOVÁCS Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest-Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 71–72.

I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem halálát követően Erdély elvesztette önállóságát, a Habsburg Birodalom tartományává vált. Az egykori fejedelemség életét az I. Lipót német-római császár és magyar király által 1690. október 6-án kiadott ún. Diploma Leopoldinum szabályozta.²⁸ A Diploma látszólag kedvező feltételeket biztosított, lehetővé tette a belső politika önállóságát, a szabad vallásgyakorlást és az anyanyelvű oktatást.²⁹ Pozitívként említendő, hogy Almási Gergely Mihály püspök a lipóti diploma következtében visszakapta vizitációs jogát a háromszéki egyházkörben, ezenfelül a legfontosabb kormánysszervekbe unitárius tisztségviselők kerülhettek be pozícióba³⁰, és a 17. század utolsó évtizedében nyomtatásban is megjelenhettek unitárius kiadványok, például énekeskönyv, imádságos könyv és hitvallási irat, amelyek korábban csak kéziratos formában öröklődtek át a következő nemzedékekre.³¹

A kedvező körülményeknek viszont nem örülhettek sokáig az unitáriusok, Erdély a Habsburg Birodalom integrációs célpontjává vált, ami magába foglalta azt is, hogy teret nyert a Bécs által hivatalosan támogatott ellenreformáció.³² A megerősödött katolikus egyház olyan erőteljes követelményekkel lépett fel, mint a saját püspökhöz való jogra, iskolaépítésre, világi és egyházi tisztségviselésben protestánsokkal való jogegyenlőségre, szerzetesek letelepedésére vonatkozó elvárások, de a korábban elvesztett épületeikre is igényt tartottak.³³

²⁸ KOVÁCS Sándor, *Lapozgató*, 118.

²⁹ PÉTER Katalin, TRÓCSÁNYI Zsolt és R. VÁRKONYI Ágnes írta, MAKKAI László és SZÁSZ Zoltán szerk., *Erdély Története 1606-tól 1830-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 881.

³⁰ MOLNÁR Dávid, „Az Erdélyi Unitárius Egyház 17. századi története”, in KOLLEGA TARSOLY István és KOVÁCS Eleonóra, szerk., *A reformáció kincsei III.* (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2017), 55.

³¹ KÁLDOS János, „Az elmúlt 150 év és a digitális jövő”, *Keresztény Magvető* 118. évf., 2. sz. (2012): 131.

³² MOLNÁR B. Lehel, „A Diploma Leopoldinum és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció”, *Keresztény Magvető* 114. évf., 4. sz., (2008): 484.

³³ MARTON József és JAKABFFY Tamás, *Az erdélyi katolicizmus századai* (Kolozsvár: Glória, 1999), 20.

3.2. Kolozsvári unitáriusok istentiszteleti helyei a 16–18. században

A kolozsvári unitáriusok első gyülekezeti helye a főtéri Szent Mihály-templom volt, de fontos azt megjegyezni, hogy ekkoriban a szász és a magyar közösség még egymástól külön működött, külön istentiszteleti helyen gyűltek össze és külön papot tartottak. Hogy a gyülekezet két nemzete között elkerüljék a konfliktust, János Zsigmond a város piacán két templomot rendezett be az unitáriusok számára, a nagyobb Szent Mihály-templomot és a mellette levő kisebb templomot, amelyet egy régebbi kápolnából építettek át nagyobbá, használatukról pedig úgy rendelkezett, hogy azokat felváltva használják, annak függvényében, hogy melyik évben milyen nemzetiségű a város bírój³⁴. A város vezetésére tizenkét esküdt közül a kolozsvári polgárok száz tagú tanácsa minden évben egy bírót választott, figyelve arra, hogy magyarok és szászok mindig felváltva kövessék egymást.³⁵

A piaci nagytemplom és kápolna mellett, Kolozsvár külvárosában, a Magyar utca külső szakaszán található, a vélhetően Árpád-kori eredetű Szent Péter-templom. Ez a gyülekezet is 1560 körül az unitárius irányhoz csatlakozott.³⁶ A szentpéteri templomban a 15. század elejétől a Szent Mihály-templom plébánosa és az általa megbízott káplán végezte a templomi szolgálatokat,³⁷ s bár a fennmaradt információk értelmében 1491-re ismét külön plébános vezette a Szent Péter-templom gyülekezetét, arra következtethetünk, hogy a helyzet nem volt teljesen rendezett, ugyanis amikor a későbbi iratokban a magyarok papját említik, nem egyértelmű, hogy a Szent Péter-templom vagy a Szent Mihály-templom papjára utalnak-e.³⁸ A 17. században a külvárosban unitárius iskola is működött a templom mellett.³⁹ A kuruc kor harcai a Szent Péter-templomon súlyos károkat ejtettek, s a Rákóczi-szabadságharc idején az iskolával együtt leégett.⁴⁰ A kolozsvári unitárius egyházközség a pusztításokat követően jelentős javításokat kellett végezzen, amely után nem sokkal a császári hadak támogatását élvező katolikusok elfoglalták a templom és az iskola épületét is.⁴¹ Ugyanekkor, 1716-ban

³⁴ KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2., fordította MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, térképeket készíttette ELEKES Tibor (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 43.

³⁵ BENKŐ Elek, *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004), 27.

³⁶ Uo., 38.

³⁷ Uo., 33.

³⁸ Uo., 37.

³⁹ Uo., 38.

⁴⁰ Uo., 39.

⁴¹ Uo., 40.

foglalták el katonai erővel a főtéri Szent Mihály-templomot és más egyházi épületeket.⁴² Az ingatlanok mellett a katolikus urak az unitárius egyházközségtől visszakövetelték a tőlük származó ingóságokat is, de a pretendáltak listáján olyan tárgyak is szerepeltek, amelyek nem tekinthetők a katolikusoktól származó örökség részének, ugyanis azt követően kerültek a gyülekezet tulajdonába, hogy az unitárius egyház megalakult.⁴³

Mielőtt rátérnénk arra, hogy a katolikus restauráció következtében hogyan alakult a kolozsvári unitáriusok élete, említést kell tegyünk még egy mellékszálról. 1660-ban az unitáriusok lengyel hittestvérei menekülni kényszerültek Lengyelországból, s a száműzöttek egy csoportja Erdély felé vette az irányt, annak reményében, hogy itt nyugalomban élhetnek.⁴⁴ Szegény lengyel atyafiakra viszont rájárt rúd, már útközben kifosztotta őket a császári katonaság, megérkezvén pedig nagy szegénység fogadta őket, a dögvész is pusztítani kezdett közöttük s a helyi lakosság is azon volt, hogy megzavarja nyugalmaikat, egészen addig, míg az erdélyi unitáriusok ki nem nyilvánítottak, hogy a menekült lengyelek is az unitárius testvéri közösség tagjai.⁴⁵ Ezt követően a lengyelek közössége a Belső-Monostor utcában vásárolt meg egy házat, ez szolgált istentiszteletei színhelyül, és itt működött iskolájuk is, továbbá az épület hátsó felében a prédikátor számára egy lakást is berendeztek.⁴⁶

Az 1716-os templom foglalásokat követően a kolozsvári unitáriusok magánházaknál tartották istentiszteleteiket. Négy gyülekezeti helyről van tudomásunk: Almási Gergely Mihály püspök Belső-Közép utcai házában, ez a mindenkori püspök lakása volt 1786-ig, ekkor eladták a templomépítés költségeinek fedezése végett; a Belső-Magyar utcában, először Pákei János pap házában, majd a szomszédságában található Huszár-féle házban; Akáts István csúrfjében, Szentpéter külvárosában; az 1660-ban hazájukból menekülni kényszerült lengyel unitáriusok a Belső Monostor utcában, a Lachovius András lengyel prédikátortól örökségbe kapott házban gyűltek össze.⁴⁷

A gyülekezet életében lényeges változást hozott a II. József által 1781 őszén kiadott türelmi rendelet, amely rendezni kívánta a „nem-katolikusok”, vagyis a protestánsok és a görög

⁴² GAAL György: „A kétszáz éves...”, 224.

⁴³ Többek között a lista tartalmazta a Catharina Eiben Georgtól kapott ezüst kannákat és egy kis ezüst tányért, amelyet Kemény Kata adományai közé sorolható. KELEMEN L., „Adatok kolozsvári egyházközségünk régebbi klenódiumairól (Harmadik közlemény)”, 236.

⁴⁴ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 212.

⁴⁵ Uo., 213.

⁴⁶ Uo., 214.

⁴⁷ GAAL György: „A kétszáz éves...”, 224.

keletiek helyzetét és engedélyezte vallásuk gyakorlását, templomok és iskolák építését.⁴⁸ Hosszas utánajárás következtében a kolozsvári unitáriusokat 1716-os templomfoglalásért 5000 forinttal kárpótolták. Ez az összeg fedezte az építkezés alapköltségeit, a további költségeket az egyházközség földjeinek és ingatlanjainak, értékesebb klenódiumaiknak eladásából befolyó pénzüsszeggel egészítették ki. A kiadások majdnem negyedét kölcsönből fizették.⁴⁹

1791-ben Petrichevich Horváth Ferenc főgondnok elnökletével tartott ekléziagyűlés döntött az építkezés elkezdésével kapcsolatos kérdésekről, ekkor határozták meg a leendő templom helyét is.⁵⁰ Türk Antal marosvásárhelyi kőművespallérra bízta a tervek elkészítését, akivel 1792. május 21-én egy körültekintő, 14 pontot tartalmazó szerződést kötöttek. A kolozsvári anyaegyházközségre az unitáriusok zászlóshajóként tekintettek, így az épülő templom igen nagy jelentőséggel bírt, és a később épülő erdélyi templomok számára mintaként szolgált.⁵¹ A templomot 1796. december 14-én szentelte fel Lázár István püspök.⁵²

Napjainkban Kolozsvár kb. 2500 unitárius egyházztaggal rendelkezik, ezt a számot három egyházközség tagjainak összessége adja meg. Az 1970-es évekre nyúlik vissza a gyülekezet három egyházközségre, vagyis a központi, íriszi és monostori egyházközségre való szerveződése.

⁴⁸ SZABÓ Dezső: „Templomépítés az unitárius egyházban a türelmi rendeletet követő 30 esztendő alatt”, *Keresztény Magvető* 87. évf., 3. sz. (1981): 157–158.

⁴⁹ GAÁL György: „A kétszáz éves...”, 225, 227.

⁵⁰ Uo., 225.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo., 226.

4. Az unitárius tárgyi örökség

4.1. Az unitárius tárgyi örökség eredete

A reformáció során unitárius gyülekezeteink, más protestáns közösségekhez hasonlóan, a templomokkal együtt átvették a katolikus liturgia eszközeit is, amelyeket saját igényeik szerint átformálva tovább használtak.⁵³ Az úrasztali készlet alapját tehát a 16. század második felében és a 17. század elején katolikusoktól átvett misekelyhek, paténák és oltárterítők képezték, amelyek a 17. század elejétől kezdődően kiegészültek a gyülekezeti tagok adományaival, ezek együttesen alkotják unitárius örökségünket.

Az unitárius örökség vizsgálata során fontos hangsúlyozni patrónusaink jelentőségét, mivel a tőlük származó adományokból tevődik össze az egyházközségek ingó és ingatlan vagyonának számottevő része. A nemesek, földesurak, helyi kisbirtokosok patronálása alatt egyháztámogató tevékenységüket kell érteni, amelynek értelmében biztosították a pártfogásukba vett gyülekezet zökkenőmentes működését és adományokat tettek.⁵⁴ Kezdetben az úrasztali készletek számbeli növekedése elsősorban a főpatrónusok adományaitól függött, de a 17. század végétől kismesek, lelkészek, különösebb státussal nem rendelkező gyülekezeti tagok is hozzájárultak ajándékaikkal az egyházközségek klenódiumainak gyarapodásához.⁵⁵ Bizonyos esetekben az egyházi birtokok, épületek és a vele járó felszerelés is gazdát cserélt, amelyre nem kis hatással voltak az egyházat felkaroló patrónusok. Ha egy terület új birtokos tulajdonába került, megvonhatta támogatását az egyházközségtől, ha az nem az ő hitén volt s így elkerülhetetlenné vált az egyházi örökség elvesztése.⁵⁶

Az istentiszteleti rend megváltozásának következtében a templombelsőt is átalakították, új berendezési elemekkel látták el.⁵⁷ Az így központi helyre került úrasztala, a szószék és az éneklőszék díszítésére új, értékes textiliákat adományoztak a közösség tagjai, amelyek közül néhány darabot mai napig sikerült megőrizni. Ha megfigyeljük a fennmaradt leltárjegyzékeket, azt vesszük észre, hogy több esetben is előfordul, hogy a klenódiumok adományozói a kelyhek

⁵³ KOVÁCS Mária-Márta, szerk. *Kegyesség és/vagy reprezentáció...*, 11.

⁵⁴ Uo., 136.

⁵⁵ KOVÁCS Mária-Márta, „Református úrasztali készletek rétegzettség”, in KISS Erika, ZÁSZKALICZKY Márton és ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna, szerk., *Ige-Idők: A reformáció 500 éve*, 393–403 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019), 398.

⁵⁶ LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai, Változó Erdély, 7. A hitvallások változásában*, hozzáférés: 2022.10.21., doi: <https://mek.oszk.hu/04600/04684/html/10.html>

⁵⁷ KOVÁCS Mária-Márta, szerk. *Kegyesség és/vagy reprezentáció...*, 27.

és tányérok mellé a tárgyhoz illő terítőt, keszkenőt, kendőt is adományoztak. Mivel az ingóságok rendszerint világi adományokból származtak, ezért anyaguk, formájuk, díszítésük rendszerint megegyező a korabeli világi használatra készült darabokéval,⁵⁸ de a 18–19. század folyamán több esetben azt látjuk, hogy egyes világi tárgyak több évtizedes vagy évszázados világi használat után kerültek különböző protestáns egyházközségek úrasztali készletébe, mint patrónusi adományok és csak ezt követően ruházták fel őket liturgikus funkcióval.⁵⁹

A leírtakhoz hasonlóan történt Kolozsváron is a tárgyi örökség szaporodása, alakulása. A 16. század második felében a város unitárius többségű lévén az egyházi vagyon az unitáriusok tulajdonába került.⁶⁰ Bár a reformáció jelentős változásokat hozott, mégis azt látjuk, hogy a város polgársága úgy csatlakozott a reformációhoz, hogy a korábbi egyházszervezetre alapozva a meglévő ingó és ingatlan vagyont átvette, így a templom épületével együtt a katolikusoktól származó, szertartások végzéséhez szükséges liturgikus felszerelést is használták.⁶¹ Az unitárius közösség klenódiumainak első összeírása Kolozsvár város 1577. évi számadáskönyvében maradt fenn.⁶² Az összeírásból megtudjuk, hogy „a katolikus egyházi felszerelésből 6 különféle casula⁶³, 1 kápa⁶⁴, 1 aranyos bársonyruha, 2 ezüst pohár, 2 ezüst tányér, 1 ezüst kanna, sőt a 2 ostyatartó ezüst ládácska is megvolt.”⁶⁵

Időben a következő forrásnak az 1627–1654. évi egyházközségi számadáskönyvben 1644-ből fennmaradt összeírást tekinthetjük. A leltárból kiderül, hogy egyetlen úrvacsorai edényt sem adtak el a fentebb felsoroltak közül, mi több a két ostyatartót is 1711-ig megőrizte a gyülekezet.⁶⁶ Az erdélyi református gyülekezetekben is több hasonló példával találkozunk, rendszerint tovább használták a sákramentumok kiszolgáltatására alkalmas felszerelést, a kötődés fényében pedig továbbra is megőrizték a funkciójukat elvesztett darabokat.⁶⁷ Jó példa erre Fogarasi Református Egyházközség 1627-es vagyonösszeírása, amelyben a felsorolt tételek mindegyikét, összesen 29 darabot, a katolikus szertartás tárgyai közül vették át, de más

⁵⁸ Uo., 27.

⁵⁹ Uő., „Református úrasztali készletek rétegzettsége”, 399.

⁶⁰ Uő., *Kegyesség és/vagy reprezentáció...*, 91.

⁶¹ Uő., „Középkori klenódiumok továbbélése a református egyházban”, in KOLUMBÁN Vilmos József, szerk., *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, 78–94. (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2017), 78.

⁶² KELEMEN, „Kolozsvári klenódiumainkról”, 105.

⁶³ miseruha

⁶⁴ csuklyás köpeny

⁶⁵ Uo., 105.

⁶⁶ KELEMEN, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 163–166.

⁶⁷ KOVÁCS Mária-Márta, „Középkori klenódiumok továbbélése...”, 78.

példák mellett az udvarhelyi egyházmegye 1643-as vagyonösszeírásában is többször tesznek említést funkció nélküli átörökölt tárgyakról.⁶⁸

Az 1644-es összeírásban szereplő textíliák száma viszonylag csekély, a leltár öt abroszt és öt kendőt sorol fel: „*Két tiszta fehéres sáhos abrosz, körös körül fejér rojt rajta. Egy aranyas abrosz, item egy sáhos abrosz, ki az kő asztalon áll. Item mégis más egy sáhos abrosz, szinte olyan mint az előtte való. Egy aranyas kendő. Két aranyas keszkenő. Item két csipkés keszkenő is.*”⁶⁹

Az első különálló összeírás 1675-ben történt, ebből derül ki, hogy az eltelt három évtized alatt milyen jelentős számban növekedett a gyülekezet textíliáinak száma.⁷⁰ Ekkor öt abrosz szerepelt az összeírásban, amelyek közül az egyiket, pontosabban egy arany fonállal varrott, spanyol hímes abroszt Daniel István⁷¹ adományozott. Emellett négy patyolat⁷² keszkenővel rendelkezik ekkoriban az egyházközség, amelyek közül az egyik a Tölcséres Péterné spanyolhímes kis kehelytakarója, amely a legrégebbi dátummal ellátott textíliája a gyülekezetnek napjainkban is, egy másik keszkenő, valamint „egy narancs-szín atlacz”⁷³ szélű aranyos asztalra való tercenella⁷⁴ mellett a feljegyzésekben Mikesné asszony neve szerepel. Ezen felül három gyolcs keszkenő és 17 szőnyeg is megjelenik a leltárban.⁷⁵ Tölcséres Péterné adományával azonos időben kerülhetett az egyházközség birtokába egy nagy színes, isologos⁷⁶ abrosz és a hozzá tartozó kendő is, amelyeknek adományozója ismeretlen.⁷⁷

A 17. század folyamán Gyerőfi Györgyné Kemény Kata egy nagy úrasztali terítőt, 1710-ben pedig Rhener Szöcs Istvánné Beck Borbára egy nagy receabroszt⁷⁸ ajándékozott templomi használatra. Ekkortájt még egy nagy receabrosz került a gyülekezet tulajdonába.⁷⁹ Az 1700-as évek elején Jövedécsi András volt a kolozsvári unitárius közösség plébánosa, valószínűleg pozíciójából kifolyólag nála volt az egyházközség úrasztali készletének egy része, amely 1711-ben özvegyének és egyben teljes jogú meghatalmazottjának, Jövedécsi Andrásné Pál

⁶⁸ Uo., 79.

⁶⁹ Uo., 167.

⁷⁰ KELEMEN, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 163–166.

⁷¹ A vargyasi Daniel család sarja, amely Erdély székely ős családai között említendő.

⁷² Finom fehér lenvászon.

⁷³ Az atlasz selyem anyag. Neve a kötésmódból (atlaszkötés) származik.

⁷⁴ Aranyszálakból szőtt kelmefajta.

⁷⁵ KELEMEN, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 163–166., 169–170.

⁷⁶ Mai szóhasználatban flitteres abrosz. Islognak nevezzük azt a kis csillogó, rendszerint aranyozott lyukas kerek pléhdarabkákat, amellyel a női ruhadarabokat és egyes hímzéseket is díszítették.

⁷⁷ KELEMEN, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 169.

⁷⁸ Csomózott kézimunka, amely egy hálózhoz hasonlóan apró, négyzetes elemekből áll és díszítő öltésekkel varrták ki.

⁷⁹ KELEMEN, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 169.

Borbáranak a közreműködésével került vissza az egyházközséghez. Az ekkor visszakerült klenódiumokat egy rövid ideig elveszettnek hitték. A megkerült úrasztali tárgyak között volt hét abrosz, két gyolcs kendő és három keszkenő. A következő leírás maradt fenn ezekről a textilneműkről: „Hat abrosz, edgyik szkofiummal⁸⁰ s selyemmel varrott, az másik fejéreses, harmadik rojtos három szélben, negyedik sáhos recze, csipke az végén; ötödik és hatodik krakkai⁸¹ abrosz, mindenik rojtos végü. Egy gyolcs kendő, szkofiumos elegyes selyemmel varrott. Egy hitván paraszt gyolcskendő. Egy tiszta szkofiumos, gazdagon varrott keszkenő. Egy arany-ezüst fonallal elegyes, selyemmel körül varott szép keszkenő. Más egy paraszt keszkenő, kis csipke az szélén. Item egy aranyos tarczanela, körül naranj (!) szín atlaczczal, karmasin szín persiai bagaziával egészen megbéllett, asztalra való materia (vagy nyári paplan) tokjával edjütt, mely veres palja posztó.”⁸² A kolozsvári belvárosi unitárius templom építésének évében, 1796-ban adományozott egy úrasztali kenyérterítőt Barcsay Sándorné Toroczka Zsuzsanna.⁸³

4.2. Az örökség megcsappanása

A 18. század közepétől kezdődően többször, több helyen is előforduló jelenség, hogy a tehetősebb egyháztagek adományainak köszönhetően a gyülekezet úrasztali készlete a szükségesnél több darabbal rendelkezett, ilyen esetekben gyakran döntöttek a használaton kívüli tárgyak eladása mellett és az így befolyó összeget egyházi épületek építésébe, javításába fektették be.⁸⁴

Jó példa erre a kolozsvári unitárius gyülekezet is, hiszen templom javítás, majd később építés céljából több értékes tárgyat is eladtak, hogy fedezni tudják a költségeket. A klenódium-állomány 1711-17 között változott a legtöbbet, 1711-ben adták el a két ostyatartót, ahogy azt már említettem s vele együtt két pár palástra való kapcsot és medált, egy poharat, a szentpéteri templom javaiból pedig 29 óntányért, 3 ezüstkanalat és két abroszt.⁸⁵

Ezt követően újra nőni kezdett a klenódiumok száma, egészen addig, amíg az új templom építése miatt az egyházközség arra nem kényszerült, hogy nagyobb értékeitől megváljon. 1786-ban az egyházközség földjeit adták el, hogy ezáltal növeljék az új templom

⁸⁰ Arany- vagy ezüstsál, amelyet hímzésre, díszkelmék szövésére szoktak használni.

⁸¹ Krakkóban készült.

⁸² KELEMEN, „Adatok kolozsvári egyházközségünk... (Harmadik közlemény)”, 234.

⁸³ Uő., „Kolozsvári klenódiumainkról”, 106.

⁸⁴ KOVÁCS Mária-Márta, szerk., *Kegyesség és/vagy reprezentáció...*, 49.

⁸⁵ KELEMEN, „Adatok kolozsvári egyházközségünk... (Harmadik közlemény)”, 235.

építéséhez szükséges tőkéjüket, szintén ebből az indíttatásból kifolyólag 1791-ben a Belső Monostor utcában található emeletes ún. Pálffi-ház is értékesítették.⁸⁶ 1796-ban eladták a városnak a Belső Közép utcában található püspöki házat,⁸⁷ s rendre az ingatlanaik mellett vagyontárgyaiktól is megváltak, hogy ne legyen fennakadás az építkezés során.⁸⁸ A 19. század utolsó harmadában ismét megfigyelhető egy gyarapodási hullám, amely annak tudható be, hogy ebben az időben jelentek meg az új technikával készült textíliák és más ipari tárgyak.⁸⁹

4.3. A patrónai szerepkör és a kolozsvári egyházközség neves patrónái

A patrónusok egyházpártoló tevékenysége mellett a patrónák is meghatározó módon járultak hozzá az egyházközségek életének kiteljesítéséhez és vagyonának növeléséhez. Kutatásaink során feltűnik, hogy a kolozsvári unitárius egyházközségnek adományozott textíliák jelentős részét nők ajándékozták, de ez a jelenség a legtöbb protestáns egyházközség esetében megfigyelhető. Egyebek mellett ezt a témát dolgozza fel Gesztelyi Hermina *Textusok és Textilek. Az erényes nő műveltsége a 17–18. században* című könyvében.

A 17–18. században a nők legfőbb elfoglaltsága a kézimunka volt, műveltségük jelének tekintették, ha sikerült különféle technikákat elsajátítaniuk. Szakértelmük bemutatása szintén nagyon fontosnak bizonyult, amelyre az egyik legjobb lehetőség a templomi adományozás volt, de a személyes és diplomáciai kapcsolatok megerősítésére szolgáló ajándékok is többnyire ezt a célt szolgálták. A készítő kézimunkái szakértelme mellett a családja nevét, vagyonát, támogatását is reprezentálta. A nemes-, főúri és fejedelemszonyok, a gyülekezet tehetősebb nő tagjai társadalmi pozícióból eredő patrónai szerepkörrel rendelkeztek, amely részben eltért a férfi pártfogói szerepköröktől. Magába foglalta a szegények, árvák, betegek segítését, egyházi és oktatási intézmények támogatását, és ide kapcsolódik a kézimunka gyakorlata is, amely az értékközvetítés szempontjából jelentős.⁹⁰ Pázmány Péter már 1636-ban megjelent prédikációjában azt mondja a lányok neveléséről, hogy hatéves kortól szükségzerű bevezetni őket a kézimunkázás rejtelmeibe, hogy tisztességesen és hasznosan tölthessék idejüket.⁹¹

⁸⁶ GAAL György, „A kétszáz éves...”, 225.

⁸⁷ Uo., 224.

⁸⁸ Uo., 226.

⁸⁹ KOVÁCS Mária-Márta, szerk., *Kegyesség és/vagy reprezentáció...*, 73.

⁹⁰ GESZTELYI Hermina, *Textusok és textilek. Az erényes nő műveltsége a 17–18. században* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021), 78.

⁹¹ LÁSZLÓ Emőke, *i. m.*, 17.

A protestáns templomok legfontosabb díszítőelemei a textíliák és a klenódiumok, amelyeknek kialakítását, szín- és mintavilágát nem befolyásolták liturgiai előírások, mivel azok funkcionális szerepet tölthettek be, így ahogy azt korábban már említettem világi használatra készített tárgyakat, de a misefelszerelés darabjait is gyakran átvették és szükség esetén találtak számukra új funkciót.⁹² Gyakori jelenség azoknál a keszkenőknél, amelyek korábban világi használatban voltak, hogy adományozásukkor azok közepére belehímezték az adományozó nevét, esetleg az évszámot is. Az utólagos kiegészítés jól látható abból, hogy a mintákhoz és a felirathoz használt fonál bár hasonló, de nem azonos, és szintén ilyen eltérés figyelhető meg a használt technikák tanulmányozásakor is, ami a hímzőművész adottságaiból fakadt.⁹³ Ezeket a kendőket a kifejezetten egyházi adománynak szánt daraboktól egyedül az adományozási felirat alapján lehet megkülönböztetni.

A következőkben a teljesség igénye nélkül a kolozsvári egyházközség neves patrónái kerülnek részletesebb bemutatásra:

4.3.1. Catharina Eiben Georg

Catharina Eiben Georg személyéről, életéről nem maradtak fenn adatok, egyedül az adományait megörökítő feljegyzések nevesítik meg a jeles patrónát. A kolozsvári esküdtpolgárok sorában 1561-ben szerepel egy bizonyos Georgius Eyb, talán nem zárható ki teljesen, hogy az említett esküdtpolgár azonos Eyb Ieorgh-gal aki 1571-ben tagja volt a százak tanácsának.⁹⁴ 1606-ban az esküdtpolgárok és a százak tanácsának tagjai között találunk egy Eben Marton és Eib Janos nevű polgárt.⁹⁵ A Kolozsvári Unitárius Egyházközség feljegyzései alapján Catharina Eiben Georg adományai a legkorábbi patrónusi ajándékok között szerepelnek. Toroczkai Máté püspökségének idejében egy pár ezüst kannát adományozott, amelyek egy híres szebeni ötvösmester munkái.⁹⁶ Az egyik kannát a német ajkú unitárius közösségnek szánta, illetve annak párját a magyar ajkú unitárius gyülekezetnek, ezt támasztja alá az is, hogy az egyikén németül, a másikon magyarul jelenik meg ugyanaz felirat: „Ez legyen az Istennek dicséretire, az ő anyaszentegyházának asztalának tiszteletére. Átkozott legyen, valaki ezt magának tulajdonítja. Anno Domini 1606.”⁹⁷ Fedelén olvasható a megrendelő neve.

⁹² GESZTELYI, i. m., 86.

⁹³ LÁSZLÓ, i. m., 16.

⁹⁴ BINDER Pál, *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982), 283, 287.

⁹⁵ Uo., 292.

⁹⁶ KELEMEN, „Kolozsvári klenódiumainkról”, 105.

⁹⁷ Uo., 105.

A kannák mellé két abroszt és 50 aranyat is adományozott, amelyekről a következőket jegyezték le: „E mellett két karakai abrosz a két asztalra valo, és ötven aranyokat, az Két Egyháznak építésre valok.”⁹⁸ A leírásban szereplő két kamuka⁹⁹ abrosz két vége ezüstszállal van hímezve, az egyik sarkukra ugyancsak az 1606-os évszám szerepel, ahogy az a kannákon is szerepel és az adományozó neve is megjelenik rajtuk. Az abroszok az 1807-es összeíráskor még megvoltak, egy kicsi három kulcsú ládában tárolták őket akkoriban. A következőket jegyezték fel róluk: „8-o Más tiszta fejr sáhos rojtos abrosz, a két vége ezüstös: az egyik szegeletén ez az inscriptio: 1606. a másik három szegeletén: Catharin Ejben Georg. 9-o Más tiszta fejr sáhos az előbbenihez hasonló abrosz, mellynek egyik szegeletén ilyen inscriptio veres selyemmel: D.R. a más három szegelete Catharina Eiben Gerib. Vagyon varrva.”¹⁰⁰ Bár az összeírás eltérést mutat az adományozó nevének leírásában, feltételezhetően egyazon személyről van szó, mivel kétségtelen a hasonlóság a kettő között, azok a listán egymást követően szerepelnek, s már a Catharina Eiben Georg által adományozott úrvacsorai edények leírásánál említést tesznek arról, hogy azokkal két egymáshoz hasonló abrosz is bejött. Az 1807-1813 leltárjegyzék mindkettőt említi, de az évek során sajnos elvesztek.

4.3.2. Tölcséres Péterné

Tölcséres Péterné nevét megőrizték a 17. századi feljegyzések, akárcsak a férjét. A Szent Mihály-templom déli oldalán három ablakbélésen is megtalálható egy barna-vörös körbe rajzolt monogram, ún. tölcséresjelvény, amely az ablakkészítő mester kilétére utal.¹⁰¹ A déli nagy ajtótól keletre található első ablakbélés jelvényén az 1623-as évszám olvasható, ennek az évszámnak köszönhetően vált lehetségessé, hogy a városi számadáskönyvek nyomán a monogram betűit, az egymásba fonódott TP betűket a város egyik leghíresebb tölcséresének¹⁰², Tölcséres Péternek tulajdonítsák.¹⁰³ Tölcséres Péter nevével többször is találkozunk a templomi javításokról fennmaradt feljegyzésekben, hiszen korának egyik legügyesebb mesterembere

⁹⁸ Az Tiszteletes Kolosvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptionja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 5.

⁹⁹ Damasztstövet, hosszú szőrű kelme selyemből vagy gyapotból.

¹⁰⁰ Az Tiszteletes Kolosvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptionja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 15.

¹⁰¹ KELEMEN, „Tölcséresjelvények a Szent Mihály-templomon”, 389.

¹⁰² A tölcséres ablakkészítő mesterember volt, a hagyományos féműves kisipar művelője, aki a régi templomok, kastélyok, udvarházak hangulatos ablakait elkészítette, úgy, hogy a különböző alakú üvegtányérokat ön- vagy ólomkeretbe foglalta. Emellett a tölcséres készítette azokat az islognak, mai szóhasználatban flitternek nevezett kis csillógó, rendszerint aranyozott lyukas kerek pléhdarabkákat, amellyel a női ruhadarabokat és egyes hímzéseket is díszítettek.

¹⁰³ Uo., 389.

volt, de nevét örökíti meg az az 1636-ban adományozott kehely is, amelyet az kolozsvári unitárius egyházközség részére csináltatott.¹⁰⁴

A kehely fedőtányérját felirata szerint Tölcséres Péterné készítette a kehellyel egyszerre és ugyanekkor hozzá illő edénytakarót is adományozott, amelyen az 1636-os évszám felett Tölcséres Péterné monogramja ugyanazzal a betűfonással jelenik meg, mint férje tölcséresjelvényén a Szent Mihály-templom ablakán.¹⁰⁵ Az aranyozott kis virágokkal díszített kendőről, amelyet Tölcséres Péterné adományozott az egyházközségnek már az 1800-as évek elején készült számadáskönyvben azt olvassuk, hogy nincs túl jó állapotban, feltételezhetően a sok használat miatt, mivel keresztelői szertartások alkalmával használhatták a feljegyzések szerint. „9-o Más patyolat keszkenő arannyal és ezüsttel elegyes selyemmel varrott, cum inscriptione: TP.N.E. 1636, ez is megkopott, mivel a keresztelői pohárral járt.”¹⁰⁶ Szerencsés módon a kendő mindmáig megőrződött, ma a 637-es leltárszámot viseli és a kolozsvári egyházközség legrégebbi évszámmal ellátott textíliája, ugyanakkor az a darab is, amely éppen régiségéből kifolyólag a legtöbbet szerepelt különböző kiadványokban.

Tölcséres Péternét 1646-ban már özvegyként emlegetik a feljegyzések, ekkor egy kis áruskamrát bérelt az egyháztól közvetlenül a templom mellett.¹⁰⁷ A számadáskönyvekben nyomon követhető, hogy melyik évben mennyi bért fizetett, ahogy az is, hogy egy 1651–1653 közötti szünet után ismét feltűnik a neve a bérlők között.

4.3.3. Paczolai Borbára

Paczolai Borbára az Alsó-Fehér megyei nemesi címet nyert Paczolai család leszármazottja, akik jelentős földbirtokoknak voltak tulajdonosai, többek között Szentbenedeken.¹⁰⁸ A család unitárius hiten volt és egyházát híven támogatta, amit az is bizonyít, hogy Paczolai Péter Szentbenedeken tartott temetésén Beke Dániel püspök, illetve Dálnoki János és Lőrinc lektorok is részt vettek.¹⁰⁹

Paczolai Borbára édesapja, Paczolai Kristóf kétszer kötött házasságot, először Horváth Katát vette feleségül, akitől gyermekei születtek, majd Veres Annával kötötte össze az életét. Borbárának három testvére volt: Erzsébet, aki Somlyai Mihályhoz ment feleségül, István, aki

¹⁰⁴ Uo., 390.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Az Tiszteletes Kolozsvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptioja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 14.

¹⁰⁷ KELEMEN, „Tölcséresjelvények a Szent Mihály-templomon”, 390.

¹⁰⁸ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 390.

¹⁰⁹ Uo.

Győrffy Ilonát vette el és Péter, akinek Kornis Borbára volt a hitvese. Paczolai Borbára édesapjához hasonlóan kétszer házasodott, először Kapronczay Györgyhez ment hozzá, majd Mikes Mihály felesége lett.¹¹⁰ Második férje a zabolai gróf Mikes család sarja, katolikus vallású, aki Erdély kancellárja volt.¹¹¹

Paczolai Borbára a 17. században adományaival kitűnik az unitáriusokat támogató patrónák közül. Édesapjához hasonlóan majdnem minden évben élelmiszereket: sajtot, szalonnát, kolbászt, kenyeret, bárányt, malacot küldött a kolozsvári unitárius iskola diákjai számára,¹¹² emellett pedig élete során 2000 aranyat adományozott a kollégiumnak.¹¹³ 1679. június 27-én tartott temetését követően 73 forintot hagyott az unitárius iskolára, hogy a diákok között szétosszák.¹¹⁴

Koncz Boldizsár püspök 1682-es alapítványokról és adományokról készített kimutatása szerint 1661-ben Mikes Mihályné, mialatt Munkácson lakott, 100 aranyat, egy másik alkalommal pedig 50 aranyat adott a kolozsvári egyházközség számára.¹¹⁵ A pénzbeli adományok mellett az 1675-ös számadásban Mikesné asszony neve alatt szerepel egy kis patyolat keszkenő, amelynek két vége skófiummal van kivarrrva, valamint egy asztalra való narancs színű atlasz szélű aranyos tercenella.¹¹⁶ A torockói unitárius egyházközség számára fedeles kelyhet adományozott 1666-ban.

4.3.4. Kemény Kata

A Kolozsvári Unitárius Egyházközség adományozói között megjelenő Kemény Kata a magyargyerőmonostori báró és gróf Kemény család leszármazottja. Ana Maria Gruia a *Broderii de cult din colectia bisericii unitariene din Cluj-Napoca* című munkájában az 630-as leltárszámmal jelölt úrasztali terítő adományozóját, Kemény Katát Bethlen Ferencnével azonosította.¹¹⁷ Szerintünk nem Bethlen Ferencné, Kemény Boldizsár, Alsó-Fehér vármegye főispánjának és Tornyai Zsófiának a leányáról, hanem unokahúgáról Gyerőfi Györgyné Kemény Katáról van szó. Előbbi Kemény Kata, Bethlen Ferencné Péter nevű testvérének és Toroczkai

¹¹⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai*, hozzáférés: 2023.04.20, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/kilencedik-kotet-796B/paczolai-csalad-798F/>

¹¹¹ KÖVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsvár: Barráné és Stein bizománya, 1854), 183.

¹¹² GÁL Kelemen, szerk., *A Kolozsvári Unitárius Kollégium (papnevelő intézet, főgimnázium és elemi iskola) értesítője az 1900–901. iskolai évről* (Kolozsvár: nyomtatott Gámán János örökösénél, 1901), 47.

¹¹³ Uo., 52.

¹¹⁴ BENCZÉDI Gergely (közlő), „Unitárius halottak és temetések. (1678–1692.)”, *Keresztény Magvető* 22. évf., 2. sz. (1887), 117.

¹¹⁵ GÁL Kelemen, BENCZÉDI Gergely és GAAL György, *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. A kollégium alapításának 450. évfordulójára* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007), 70.

¹¹⁶ KELEMEN, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 169.

¹¹⁷ GRUIA, *i.m.*, 41.

Klárának a házasságából született, három testvérével, Jánossal, Boldizsárral és Zsófiával (Daniel Istvánné) együtt.¹¹⁸ Az *Tiszteletes Kolozsvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptioja de anno 1807–1813* címet viselő leltárkönyvben is azt olvassuk, hogy az adományozó Gyerőfi Györgyné Gyerőfi Györgynek, Kolozs megye főispánjának és királyi kormányshelyi tanácsosának a hitvestársa.¹¹⁹ Bár rokoni kapcsolat köti egymáshoz a két Kemény Katát, nem egy és ugyanazon személyről van szó.

A Kemény család a feljegyzések szerint generációkon keresztül kitartott unitárius hite mellett és patronálta az egyházat, iskolát. Ez tűnik ki abból is, hogy Kemény Kata édesapját, Kemény Pétert 1669. április 17-én Uzoni Fosztó István, a kolozsvári unitárius iskola exactora és az iskolai tógás diákjai énekkel fogadták, ahogyan a pártfogókat volt szokás, továbbá abból, hogy Kemény Kata édesanyjának, Torockai Klárának a temetésén 1677. november 9-én Koncz Boldizsár püspök, Bedő Pál lektor és néhány diák is részt vett. Szintén ezt támasztja alá az is, hogy testvére, János 1684. június 12-én a kolozsvári iskola részére jelentős adományt tett.¹²⁰

Kemény Kata is halála pillanatáig, 1714. március 26-ig kitartott unitárius vallása mellett és támogatta felekezetét. Temetésén *a próféták fiainak legjámorabb alamiznaosztójának és a szűkölködők kegyes anyjának nevezték*, mivel addig senki sem volt hozzá hasonló jóindulattal az unitárius tanulmányok iránt, pénz mellett olyan különféle adományokkal támogatta őket mint: búza, bor, sajt, bárány, juh, lépes méz és ezekhez hasonló ajándékok.¹²¹ A Fasciculus Rerum Scolasticarum IV. szerint 1714. március 26-én hunyt el és 29-én Szamosfalván tartott temetésén Almási Gergely Mihály püspök prédikált a Róm 8-ból vett bibliai rész alapján.¹²² December 2-án holttestét átszállították a kolozsvári nagypiaci templom kriptájába.¹²³

Férje és három fia évekkor korábban elhunyt, Gyerőfi György 1694-ben, fia, László 1705-ben, György és János 1708-ban¹²⁴ tért örök nyugalomra.¹²⁵ Leánya, Gyerőfi Katalin először Bíró Mózeshez ment feleségül, majd özvegyé válása után Henter János felesége lett, halálával Szamosfalváról teljesen eltűnt az unitárius vallás.¹²⁶ Kemény Kata másik lánya, Gyerőfi

¹¹⁸ NAGY, i. m., hozzáférés: 2023.04.22, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/hatodik-kotet-4391/kemeny-csalad-gyero-monostori-grof-es-baro-490F/>

¹¹⁹ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 266.

¹²⁰ Uo., 569.

¹²¹ Uo., 570.

¹²² A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Fasciculus Rerum Scolasticarum IV., 157. (A továbbiakban MUEKvGyLt Fasc. IV.)

¹²³ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 301.

¹²⁴ NAGY, i. m., hozzáférés: 2023.02.28, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/nyolcadik-kotet-233E/gyeroffy-csalad-gyero-vasarhelyi-340F/>

¹²⁵ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 300.

¹²⁶ Uo., 301.

Borbála Gyulaffi Lászlóval kötött házasságot, aki mellett ő is és az abosfalvi birtokának lakosai is háborítatlanul megmaradtak az unitárius hitben. Férje halála után újból megházasodott, új hitvestársa, gróf Kornis István azonban nem nézte jó szemmel az asszony hitét, míg végül kénytelen volt átkeresztelkedni katolikussá, hogy békében lehessen. Ennek hatására a pápistáknak sikerült erőszakkal megszerezniük az abosfalvi templomot és a gyülekezet értékeit, ugyanakkor a település lakói elnyomásnak és üldöztetésnek voltak kitéve.¹²⁷

Az 1703-as összeírásban külön feljegyezték a szentpéteri egyházközség javait, innen tudjuk, hogy Kemény Kata a szentpéteri unitárius egyházközség számára többször tett értékes adományokat, 1687-ben egy aranyos talpas poharat és egy kisebb, a szélén és közepén aranyozott ezüst tányért, 1693-ban egy nagyobb, a szélén és közepén ugyancsak aranyozott ezüst tányért ajándékozott.¹²⁸ A 17. század végén adományozhatta a jelenleg 630-as leltárszámot viselő úrvacsorai terítőt is, amelyre a neve is fel van hímezve.

4.3.5. Stenczel Anna

Stenczel Anna neve a 17. század második felében adományozott úrvacsorai terítője (638-as számú) által maradt fenn a kolozsvári egyházközség leltárkönyvében. Anna, Stenczel András kolozsvári szenátor és Bogner Anna unokájaként, Stenczel Ferenc kolozsvári főbíró és Bátsi Kata gyermekeként látta meg a napvilágot Zsigmond, Sára (Joó Mihályné) és Klára (Gálfi Pálné) nevű testvéreivel együtt. Zsigmond ága révén a Stenczel családot rokoni szálak fűzik a ványai Teleki és Gyergyai családhoz is.¹²⁹ A Stenczel család tagjai a kolozsvári szász náció kereskedői közé tartoztak,¹³⁰ akik a 17. század folyamán jelentős szerepet töltek be a városban. Valószínűleg a 16. század vége felé származhattak be a városba, vagy ekkor érhatték el az elismert polgári színvonalat, mivel korábbról nem maradtak fenn adatok a családról.¹³¹ A család eredetileg az unitárius vallást követte, de a kolozsvári szász náció meghasonlását követően a fennmaradt iratok többnyire a város református polgárai között említik őket.¹³² Mikor Rákóczi György rendelkezéseinek köszönhetően a város református vallású férfiakra is kiterjesztették a közhivatali tisztségek betöltésének jogát, akkor Stenczel Ferenc az elsők között

¹²⁷ Uo., 382.

¹²⁸ KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius...”, 41.

¹²⁹ GAAL György, *Gyergyaiak a város, az egyház és a tudomány szolgálatában. Keresztény Magvető Füzetek* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2022), 85.

¹³⁰ JENEY-TÓTH Annamária, *Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Erdélyi Tudományos Füzetek* (Kolozsvár: Erdélyi-Múzeum Egyesület, 2004), 129.

¹³¹ HERPEI János, *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 458.

¹³² Uo., 460.

szerepelt, akit a református hitűek közül bírónak választottak,¹³³ mint a helybeli református egyházközség egyik patrónusa.¹³⁴ A szász nemzetiséghez való tartozásuk egészen a 18. század első feléig ismeretes, ezt követően az elmagyarosodás útján haladva felszámolták a szászsághoz való tartozásuk szárait.¹³⁵

Stenczel Anna Suki Mihályhoz ment feleségül, valószínűleg férje révén került kapcsolatba az unitárius egyházzal és tett adományt az egyházközség számára. Suki Mihály Alsó- és Felsőzsuk hírneves családjából származott, édesapja, Suki Ferenc¹³⁶ és édesanyja, Bodoni Mária ágáról is unitárius származású.¹³⁷ A Suki családról ismeretes, hogy az unitárius egyház neves támogatói közé tartoztak, példaként említhetjük Suki Lászlót, aki 1787-ben egy megközelítőleg egy mázsás harangot adományozott a kolozsvári unitárius egyházközségnek, amelyen a Suki család címere mellett a „Suki László 1787”-es felirat szerepel,¹³⁸ végrendeletében pedig úgy intézkedett, hogy a kolozsvári unitárius iskola diákjainak segélyezésére évi 300 mfrtot hagyományoz, amelyet először 1793-ban osztottak ki.¹³⁹ Az anyakönyv a pártfogók felsorolásakor említést tesz arról, hogy Suki Mihály, Stenczel Anna férje is jótéteményével támogatta az unitárius vallású iskolát, 1686-ban 100 mérő búzát adományozott a tanulóifjúság segítése céljából.¹⁴⁰ Mivel a család az említett Suki László 1792. március 11-én bekövetkezett halálával fiúágon kihalt, a család vagyona és levéltára női vonalon öröklődött tovább és László leánytestvére, Suki Terézia Petrichevich-Horváth Ferencsel kötött házassága révén a Petrichevich-Horváth család tulajdonába került.¹⁴¹

4.3.6. Beck Borbára

Beck Borbára Rhener Szöcs István kolozsvári unitárius egyházközségi kurátornak volt a felesége. Amikor 1718. márc. 30-án a kolozsvári unitáriusoktól elvették a plébánia melletti iskolát és egyéb jószágait, a főhadvezér által küldött bizottság Rhener Szöcs István közép-

¹³³ Uo., 179.

¹³⁴ Uo., 460.

¹³⁵ Uo., 461.

¹³⁶ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 280.

¹³⁷ Uo. 289.

¹³⁸ GAAL György: „A kétszáz éves...”, 227.

¹³⁹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900) II. kötet* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet rt., 1935), 251.

¹⁴⁰ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 580.

¹⁴¹ PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: „A Suky-család címereslevele”, in CZOBOR Alfréd, szerk., *Turul* (Budapest: Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, 1936), hozzáférés: 2023.04.17, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1936-1736B/1936-34-174A6/a-suky-csalad-cimereslevele-17501/>

utcai házánál gyűlt össze,¹⁴² aki ekkor már nem volt az élők sorában, 1716. március 14-én hunyt el.¹⁴³

Beck Borbára férjéhez hasonlóan fontos szerepet játszott a kolozsvári unitárius közösség életében. 1716. szeptember 24-én három ezüstpoharat adományozott az unitárius diákság számára, hogy a közép-, a magyar- és a monostor-utcai gyülekezetekben kolduljanak velük¹⁴⁴, emellett pedig az astálók (templom ajtóban állók) számára aranyfonállal átszőtt keszkenőket. A poharakon a következő felirat szerepel: „CSINÁLTATTA EZT AZ POHART RENER ISTVANNE BEK BORBÁRA AZ KOLOSVARI UNITARIA SCHOLABAN TANULO DEAKOK SZAMOKRA 1716. ESZTENDŐBEN.” Amikor a piaci iskolát 1718-ban elfoglalták, azon kevés tárgy között volt ez a három kolduló pohár is, amelyeket sikerült magukkal vinniük, a keszkenőket viszont a források szerint egy szolgagyermek eltüntette.¹⁴⁵ A poharak jelenleg a János Zsigmond Unitárius Kollégium igazgatói irodájában vannak tárolva.

Beck Borbára 1719-es testamentuma részletesen összefoglalja, hogy mennyi mindent tett az unitárius közösségért: „melyben férje azon dispositióját, mely szerént a Kolosvári Ecclesiának 50 vert aranyokat hagyott, meg erősíti, és ezt maga 1000 mforintokra kipotolni rendeli a maga saját acquisitumaiból, oly feltétel alatt, hogy ha templomnak való hely assignaltatik, ez effective a templomra forditassék, e mellett a Közép lombi más félhold sjtós szöllőt a gyümölcsössel, a Külső Magyar utzai házat, ugy a két víz közti Csahotzi Benedektől appretendált majorjátis legálja a Kolosvári Unitaria Ecclesiának. Az Ecclesia közönséses dolgában fáradosóknak egy tuzet [tucat] ontálat és egy tuzet ontángyért, két aranyos vánkoshaját a végre, hogy ha Pap hal meg erre nyujtoztassék. A Kismester utzai sütő házát testálja az unitarium collegiumnak. A Kolosvári unitarius papoknak 100 forintot, a tordai unitaria Ecclesiának 40 forintot, a szegény külső unitarius papoknak 30 forintot.”¹⁴⁶ Az idézett testamentumtól több részletben is különbözik Beck Borbára 1725 augusztusábanban lejegyzet testamentuma, amely szerint: „férje legatumát in fld. 150 megerősíti, s maga is legal a mellé 850 forintokat, hogy legyen 1000 forint. ezt pd a Kolosvari templom építésére rendeli: a cathedrale templomnak, Sz. Josef szemináriumának a Minoritáknak, a Jesuitaknak külön külön fld. 20. in summa 80 forintokat. A Reformata Ecctanak 20 frtot. A Lutherana Ecctanak 10

¹⁴² JAKAB Elek, *Kolozsvár története. Harmadik kötet, oklevéltárral. Habsburg-lotharingiai korszak. (1690-1848)* (Budapest: A Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1888), 179.

¹⁴³ MUEGyKvLt Fasc. IV., 168.

¹⁴⁴ MUEGyKvLt Fasc. IV., 188–189.

¹⁴⁵ GÁL Kelemen, szerk., *A Kolozsvári Unitárius Kollégium...*, 45.

¹⁴⁶ A Kolozsvári Unitaria Ecclesiát illető fundationalis levelek. Fasciculus IIus. Ab anno 1716. usque annum 1814., 49-o.

frtot.”¹⁴⁷ Az eltérések következtében per támadt az öröklő egyházközség, iskola és a testáns atyafiak között, amelyet 1725 decemberében Sándor Gergely ítélbíró közreműködésével egy megegyezéssel zártak le, amely szerint az atyafiak 1400 forintot kell adjanak az egyházközségnek és az iskolának. Az összeg felét kézpénzben, a másik felét adósságként adták át, emellett pedig „Békás pataokban a Csakotzi Benedek és Kmita János szőlőjek közt lévő szőlőt jure perennali a schola Rectorokk. a Tuzokmálban pd a Náprádi szőlője mellett lévő adják jure redemtibili az oskolának.”¹⁴⁸ Az 1697-ből származó kolozsvári unitárius polgárok névjegyzéke szerint a Monostor utcában laktak.

4.3.7. Jármí Zsuzsanna

Jármí Zsuzsanna a nemesi Jármí család leszármazottja, akik az unitarizmus pártfogói voltak. A család Magyarországról származott el Erdélybe a 16. században, amikor Báthori Zsigmondtól földeket kaptak ajándékba Maros megyében. A 17. században a család erdélyi ága a magyardellői előnevet vette fel az ilyen nevű birtokuk után.¹⁴⁹

A Jármí család jelentős szerepet vállalt a désfalvi egyházközség életében, ezt bizonyítják azok a 18. század első évtizedeiből fennmaradt feljegyzések, amelyek a Jármí családot az egyházközség jötevői névsorában említik. A magyardellői református Jármí család Jármí Zsuzsanna édesapja, Miklós révén került kapcsolatba az unitáriusokkal, mivel az unitárius egyház első főgondnokának désfalvi Simon Mihálynak leányát, Simon Juditot vette feleségül, aminek köszönhetően életének nagyobb részét Désfalván töltötte.¹⁵⁰ Arra következtethetünk, hogy a családon belül megfért egymás mellett a református és az unitárius hit és nem lehetett túl nagy a felekezeti egymásnak feszülés, hiszen azt látjuk, hogy a család tagjai a következő évek során mindkét egyház számára tettek adományokat. Jármí Judit földet ajándékozott a magyardellői református egyházközségnek templomhelynek,¹⁵¹ de olyan kisebb értékű tárgyak adományozására is találunk példát, mint egy székely szőnyeg.¹⁵² Emellett az unitárius egyház számára is számos adományt tettek, amelyek közül főleg Jármí Zsuzsanna adományait szándékozom a következőkben kiemelni.

¹⁴⁷ Uo., 50-o.

¹⁴⁸ Uo., 51-o.

¹⁴⁹ KÖVÁRY, i. m., 129.

¹⁵⁰ SIMÉN Domokos: „Adalékok az ádámosi egyházközség történetéhez”, *Keresztény Magvető* 90. évf., 4. sz. (1984): 223.

¹⁵¹ *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere III.*, Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzé teszi BUZOGÁNY Dezső, KOVÁCS Mária Márta, ŐSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, Tanulmányokkal kiegészítette HORVÁTH Iringó és SIPOS Dávid (Kolozsvár: Koinónia Kiadó, 2009), 228.

¹⁵² Uo., 229.

Miklós és Judit frigyéből két gyermek született, Mihály, aki Gálfalvi Erzsébettel kötött házasságot és akivel Ádámoson építettek lakóházat, valamint Zsuzsanna, aki Suki Istvánhoz ment feleségül.¹⁵³ A Suki családról előbb már megjegyeztük, hogy tagjai milyen jelentős egyházpártoló munkát végeztek. Suki István 1734-ben unitárius patrónusként vállalta, hogy az unitárius egyház támogatása mellett ő is hozzájárul Agh István későbbi unitárius püspök peregrinációja költségeinek fedezéséhez.¹⁵⁴ Suki István a kolozsvári unitárius iskola fenntartását is segítette, zsúki malmának szombati vámját, 40 véka búzát adományozott erre a célra¹⁵⁵, de a tanárok fizetésére és a diákok septimanálisára is gondja volt a többi patrónus társával közösen.¹⁵⁶

Arra nézve nincs pontos adatunk, hogy Jármí Zsuzsanna melyik évben tette adományait a kolozsvári egyházközségnek, illetve arról sem, hogy azon a két textílián kívül, amelyekre a neve rá van hímezve, kapcsolhatóak-e más darabok is a személyéhez. Az bizonyos, hogy az 1807-1813-as regestrom említést tesz egy csipkés szegéllyel ellátott kamuka abroszról, valamint egy aranyos csipkével díszített fehér habos tafota keszkenőről, amelyekre „Jarmi Susanna” felirat volt ráhímezve.¹⁵⁷ Előbbi ma is megtalálható a kolozsvári unitárius egyházközségben leltárszáma: 641. A kolozsvári adományai mellett Jármí Zsuzsanna 1765-ben az ádámosi unitárius egyházközségnek adományozott egy „új kamuka abroszt”, amelynek szegélye len csipkéből készült,¹⁵⁸ 1746-ban pedig egy úrvacsorai poharat és egy tálat ajándékozott a désfalvi unitárius egyházközség részére.¹⁵⁹ A désfalvi unitárius templom 1834-es renoválását követően a Jármí család tagjai ismételten jelentős adományt tettek, szószék korona és orgona készíttetésére ajándékoztak tekintélyes összeget.¹⁶⁰ Az 1840-es esperesi vizitációs jegyzőkönyvben a következő bejegyzés olvasható: „... hasonlilag ez Évben készítettett egy jó ízlésű öt mutatios Orgona, mellyen ezen Írás olvastatik: Nehai Tek. Jármí Miklos Ur és Váro Judith asszon kegyes alapítványokkal egyesített ön adományból Isten

¹⁵³ SIMÉN, „Adalékok az ádámosi...”, 223.

¹⁵⁴ SZABÓ Miklós, „Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig”, *Keresztény Magvető* 97. évf. 2., sz. (1991): 90.

¹⁵⁵ BENCZÉDI Gergely, „Collegiumaink megmentése a múlt században”, *Keresztény Magvető* 97. évf. 2. sz. (1991): 281.

¹⁵⁶ Uo., 271.

¹⁵⁷ Az Tiszteletes Kolozsvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptioja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 15.

¹⁵⁸ SIMÉN, „Adalékok az ádámosi...”, 223.

¹⁵⁹ SZENTGYÖRGYI Sándor, *A désfalvi unitárius egyházközség monográfiája*, 2001, hozzáférés: 2022.11. 06, doi: <http://www.desfalva.ro/lapok/monograf.htm>

¹⁶⁰ Az désfalvi unitárius templom orgonájának átfogó történetét Márk Attila foglalta össze, viszont még csak egy rövid publikáció jelent meg részletes munkájából a Népújtság című napilap hasábjain.

dicsőségére szentelte leányok özvegy Sz. Királyi Józsefné Jármí Anna Anno MDCCCXL. Készítette Szabó János 300 három száz pengő R. frokért 20 = husz veder borért.”¹⁶¹

Jármí Zsuzsanna neve megjelenik a 18. századi désfalvi templombeli székek miatt kialakult viták nyomán fennmaradt okmányokban. „Lévén Ns. Küküllő vmegyében Désfalvi Unitaria Sz. Ecclában a tek. Nemzetes néhai Jármí Mihály uram relictája tek. Nemz. Gálfalvi Erzsébet és néhai Mltgs úr Suki István relictája Mltgs Jármí Zsuzsanna asszony és ugyan Désfalvi tek. Nemz. Pataki Ferenczné Suki Borbára asszonyok között valami templombeli szék felett disharmonia.” A viszálykodás azzal zárult le, hogy a szóban forgó templomi széket a Jármí-háznak hagyták.¹⁶²

Suki Istvánné 1753-ban írt levelében egy húsz vékás, Kajántó völgyben található földet ajándékozott Kováts Tamás és Boros Josef kolozsvári papoknak, hogy azt használják életükben, majd azt követően a kolozsvári egyházközségre szálljon örökségül.¹⁶³ 1773-ban Agh István püspök ideje alatt 100 mforintot adományozott a kolozsvári unitárius eklézsiának.¹⁶⁴ Utódjuk, Suki László szintén pártfogásába vette az egyházközséget, pár évtizeddel később teljes vagyonát az egyházra örököltette.¹⁶⁵

4.3.8. Kovátsi Zsuzsanna

Kovátsi Susanna Huszár László procurator felesége volt, akivel 1777-ben közös fassiójában úgy rendelkeztek, hogy amennyiben haláluk bekövetkeztekor nem lesz gyermekük, aki örökölhetné javaikat, azokat a kolozsvári unitárius eklézsiára hagyják.¹⁶⁶ (itt nem egészen értem, hogy mit ír) Az 1807-es összeírásban a következőt olvashatjuk: „2-o Huszár Lászlóné Kovátsi Susanna halálával jött egy arany virágú keszkenyő az írásos rajta: Kovátsi Susanna.”¹⁶⁷

4.3.9. Gyergyai Hedviga

Gyergyai Hedviga a lófő székely kissolymosi Gyergyai család leszármazottja. Édesapja, Gyergyai Pál a kolozsvári unitárius kollégium elvégzése után rövid ideig Torockón működött tanítóként, majd a 18. század elején Kolozsváron telepedett le. Két szerencsésen sikerült

¹⁶¹ A Désfalvi Unitária Ekklesia számadási Jegyzőkönyve 1843, 51.

¹⁶² KONCZ József, „Egyháztörténelmi adatok. CXLIV–VI. A désfalvi templomi székek a XVIII. században.”, *Keresztény Magvető* 37. évf., 2. sz. (1902): 109–110.

¹⁶³ A Kolozsvári Unitaria Ecclésiát illető fundationalis levelek. Fasciculus IIus. Ab anno 1716. usque annum 1814., 63-o.

¹⁶⁴ Uo., 68-o.

¹⁶⁵ KESERŰ Gizella, „Agh István peregrinációja (1734–1737)”, *Keresztény Magvető* 126. évf., 3. sz. (2020): 157.

¹⁶⁶ A Kolozsvári Unitaria Ecclésiát illető fundationalis levelek. Fasciculus IIus. Ab anno 1716. usque annum 1814., 72-o b.

¹⁶⁷ Az Tiszteletes Kolozsvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Javainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptioja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 15.

házasságkötése hozzájárult ahhoz, hogy a tekintélyes polgárok soraiba sikerült emelkednie, ugyanis mindkét alkalommal módos özvegyasszonyt vett feleségül.¹⁶⁸ Első felesége Eperjesi István gazdag és tekintélyes kolozsvári polgár, városi hadnagy és bíró Sára nevű lánya volt, aki Dersi Sámuel halálát követően vált özvegyé, majd a nő halála után Wiszowáty András lengyel unitárius pap özvegyével, Rázmán Krisztinával kötött házasságot.¹⁶⁹ Megválasztották a város egyik szenátorának és a város követeként vett részt több országgyűlésen is. 1734-ben három társával közreműködve elkészíti Kolozsvár latin nyelvű leírását. Leszármazottai hozzá hasonló szerepet vállaltak a városvezetésben.¹⁷⁰ Gyergyai Pálnak Hedvigán kívül négy gyermeke született: Pál, Anna, Sára és László, aki kolozsvári bíró és tanácsos volt, s kinek Ferenc fia szintén városi tanácsos címet töltött be.¹⁷¹

Gyergyai Hedviga Bodor Józseffel kötött házasságot. Az 1807-0813-as regestrum szerint három asztalra való keszkenőt hagyományozott az egyházközségnek.¹⁷²

4.3.10. Toroczkai Zsuzsanna

Toroczkai Zsuzsanna a torockószentgyörgyi Toroczkai család leszármazottja, amelynek tagjai Erdély legrégibb törzsgyökeres családjai között említendő, s akik között találunk gróf, báró és nemesi címet viselőket, katolikus, református és unitárius hiten lévőket is.¹⁷³

Toroczkai Zsuzsanna Barcsai Sándor hitvestársa volt. A Barcsai és a Toroczkai család is a 17. században azok közé a családok közé tartozott, akiknek házai voltak Kolozsváron, s előkelő tisztséget töltöttek be a városban.¹⁷⁴ A Barcsai család általánosságban véve radikálisan kitartott református hite mellett, Barcsai Ákos fejedelem például minden más vallásra áttérő családtagjától megtagadta az örökösödési jogot, gróf Bánfi Dénesné Barcsai Ágnes pedig megátkozta őket.¹⁷⁵

Toroczkai Zsuzsanna 1796-ban adományozott egy arany és ezüst fonállal varrott virágmintás, farkasfoggal, csipkével szegélyezett patyolat keszkenőt, amelyen a következő felirat olvasható: „BARTSAI SÁNDOR TOROCKAI SUSÁNA 1796”. Az 1807–1813-as

¹⁶⁸ GAAL György, *Négy városvezetőnk emlékezete IV.: Gyergyai Ferenc királybíró*, hozzáférés: 2023.04.26, doi: <http://szabadsag.ro/-/negy-varosvezetonek-emlekezete-iv-gyergyai-ferenc-kiralybiro>

¹⁶⁹ BENCZÉDI Gergely, „A totczkói Iskola és tanítói”, *Keresztény Magvető* 27. évf., 4. sz. (1892): 206.

¹⁷⁰ GAAL György, *Négy városvezetőnk emlékezete IV.: Gyergyai Ferenc királybíró*

¹⁷¹ NAGY Iván, i. m., hozzáférés: 2023.04.26, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/negyedik-kotet-233E/gyergyai-csalad-kis-solymosi-3409/>

¹⁷² Az Tiszteletes Kolosvári Unitaria Eclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscripção de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 15.

¹⁷³ KÖVÁRY, i. m., 243.

¹⁷⁴ KÉNOSI és UZONI, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, 581.

¹⁷⁵ KÖVÁRY, i. m., 26.

összeírás szerint akkoriban a tékában tartották a textilt és a következőket jegyezték fel róla: „1-o Egy arannyal és ezüsttel varrott virágos, farkas fogra csipkézett szélű patyolat keszkenő, a közepén ilyen inscriptio: Bartsai Sándor Thorotzkai Susánna 1796.”¹⁷⁶ A keszkenőt ma is őrzi az egyházközség, 634-es leltárszámmal van ellátva. Kelemen Lajos a *Kolozsvári klenódiumainkról* című közleményében ugyanebből az évből, vagyis 1796-ból Toroczkai Klára adományát említi, akit szintén Barcsai Sándornéval azonosít. Feltételezhetően ugyanarról az adományról és adományozóról van szó.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Az Tiszteletes Kolozsvári Unitaria Eclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptioja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I., 13.

¹⁷⁷ KELEMEN, „Kolozsvári klenódiumainkról”, 106.

5. Összegzés

A Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség 16–18. századi textíliáinak jelentős része patrónusi adományként került az egyházközség tulajdonába. Kezdetben a főpatrónusok, majd a 17. század végétől kismesek, lelkészek, különösebb státussal nem rendelkező gyülekezeti tagok is hozzájárultak ajándékaikkal az úrasztali készlet gyarapításához, amelyek közül néhány értékes darabot mai napig sikerült megőrizni.

Az adományozások a kor történéseinek és szokásainak ismeretében érthetőek meg. A kolozsvári unitárius egyházközség korabeli számadáskönyveiből és leltárjegyzékeiből azt látjuk, hogy az unitárius adománytevők más protestáns patrónusokhoz hasonlóan egyháztámogató tevékenységük egyik megnyilvánulásaként értékes textileket ajándékoztak az egyházközségnek, s gyakran az is előfordult, hogy azt úrvacsorai kehely és tányér mellé, azzal egyszerre adták.

A patrónusi támogatás mellett az egyházközség életének kiteljesítéséhez és vagyonának növeléséhez a gyülekezet kiemelkedő női tagjai, a patrónák is jelentős mértékben hozzájárultak. A nemes-, főúri és fejedelemszökevények, a gyülekezet tehetősebb női tagjai társadalmi pozícióból eredő patrónai szerepkörrel rendelkeztek. A textíliák adományozása inkább az őik hatáskörébe tartozott, mivel az egy jó lehetőségnek bizonyult, hogy műveltségüket, kézimunkában való jártasságukat, szakértelmüket megjelenítsék a gyülekezet előtt, nem mellesleg a készítő, adományozó a családja nevét, vagyonát, támogatását is reprezentálta. Ezzel magyarázható, hogy a kolozsvári unitárius egyházközségnek adományozott textíliák jelentős részét nők ajándékozták, továbbá az is, hogy világi adományokról lévén szó, a textilek anyaga, formája, díszítése rendszerint megegyezett a világi használatra szánt darabokéval, mivel azok kialakítását, szín- és mintavilágát nem befolyásolták liturgiai előírások. A textíliák rendeltetésük szempontjából funkcionális szerepet töltek be és a klenódiumok mellett a templom legfontosabb ingóságai voltak.

Dolgozatomban a neves patrónák életének, családtörténetének és adomány tételeinek bemutatása által betekintést nyerhettünk az erdélyi pártfogói szokásrendbe és a kolozsvári egyházközséget támogató jeles személyiségek tevékenységébe.

Azáltal, hogy a dolgozatomban bemutattam néhány jeles adományozót és részleteket az adomány tételeiket illetően, azt kívántam hangsúlyozni, hogy milyen hatalmas értéknek van

birtokában a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség, közvetett formában a pedig Magyar Unitárius Egyház. Ennek a ránk maradt kimagasló értékű tárgyi örökségnek a jövőben érdemes lenne nagyobb jelentőséget tulajdonítani, vigyázni arra, hogy minél tovább épségben megőrződjenek az utókor számára.

6. Források és irodalomjegyzék

Kézírtos források a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában (MUEKvGyLt.):

Fasciculus Rerum Scolasticarum IV.

Kézírtos források a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltárában:

Az Tiszteletes Kolosvári Unitaria Ecclesiának Ingo és Ingatlan Iavainak, Reditussainak és Expensainak Conscriptioja de anno 1807–1813. egy arra kirendelt Biztosságnak Tagjai által Nr I.

Más Kézírtos források:

A Kolozsvári Unitaria Ecclesiát illető fundationalis levelek. Fasciculus II-dus. Ab anno 1716. usque annum 1814.

A Désfalvi Unitaria Ekklesia számadási Jegyzőkönyve 1843

Könyvek:

A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere III., Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzé teszi BUZOGÁNY Dezső, KOVÁCS Mária Márta, ŐSZ Sándor Előd és TÓTH Levente, Tanulmányokkal kiegészítette HORVÁTH Iringó és SIPOS Dávid (Kolozsvár: Koinónia Kiadó, 2009)

BALÁZS Mihály: „A hit ... hallásból leszön” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben”, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György (Budapest, 2002)

BENKŐ Elek, *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004)

GAAL György, „Gróf Bánffy Miklós: főúri életpálya a politika és művészetek jegyében”, in KOVÁCS Kiss György felelős szerkesztő, *Erdélyi Múzeum 74. kötet*, 114–134 (Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2012)

GAAL György, *Gyergyaiak a város, az egyház és a tudomány szolgálatában. Keresztény Magvető Füzetek* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2022)

GÁL Kelemen, szerk., *A Kolozsvári Unitárius Kollégium (papnevelő intézet, főgimnázium és elemi iskola) értesítője az 1900–901. iskolai évről* (Kolozsvár: nyomtatott Gámán János örökösénél, 1901)

GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900) II. kötet* (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet rt., 1935)

GÁL Kelemen, BENCZÉDI Gergely és GAAL György, *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből. A kollégium alapításának 450. évfordulójára* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007)

GESZTELYI Hermina, *Textusok és textilek. Az erényes nő műveltsége a 17–18. században* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021)

HEREPEI János, *A Házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez.* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988)

HORN Ildikó, *Hit és hatalom. Az erdélyi unitáris nemesség 16. századi története* (Budapest: Balassi Kiadó, 2009)

JAKAB Elek, *Kolozsvár története. Harmadik kötet, oklevél-tárral. Habsburg-lotharingiai korszak. (1690-1848)* (Budapest: A Magyar Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1888)

JENEY-TÓTH Annamária, *Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Erdélyi Tudományos Füzetek* (Kolozsvár: Erdélyi-Múzeum Egyesület, 2004)

KELEMEN Lajos, „Tölcseresjelvények a Szent Mihály-templomon”, in BÁLINT István János, szerk., *Kincses Kolozsvár II kötet*, 389–390 (1987)

KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II., Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2., fordította MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, térképeket készített ELEKES Tibor* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009)

KOVÁCS Mária-Márta, szerk., *Katalógustételeket írta KOVÁCS Mária-Márta, T. HORVÁTH Iringó, TÓTH Levente és ŐSZ Sándor Előd, Kegyesség és/vagy reprezentáció. Erdély református öröksége* (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2021)

KOVÁCS Mária-Márta, „Középkori klenódiumok továbbélése a református egyházban”, in KOLUMBÁN Vilmos József, szerk., *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, 78–94. (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2017)

KOVÁCS Mária-Márta, „Református úrasztali készletek rétegzettsége”, in KISS Erika, ZÁSZKALICZKY Márton és ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna, szerk., *Ige-Idők: A reformáció 500 éve*, 393–403 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2019)

KOVÁCS Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest-Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021)

KÖVÁRY László, *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsvár: Barráné és Stein bizománya, 1854)

LÁSZLÓ Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímezések* (Budapest: Iparművészeti Múzeum, 2001)

MARTON József és JAKABFFY Tamás, *Az erdélyi katolicizmus századai* (Kolozsvár: Glória, 1999)

MOLNÁR Dávid, „Az Erdélyi Unitárius Egyház 17. századi története” in KOLLEGA TARSOLY István és KOVÁCS Eleonóra, szerk., *A reformáció kincsei III.* (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2017), 55.

Négyszáz év 1568-1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából (Kolozsvár, 1968)

OBORNI Teréz, *Erdély fejedelmei* (Budapest: Pannonica Kiadó, 2002)

PÉTER Katalin, TRÓCSÁNYI Zsolt és R. VÁRKONYI Ágnes írta, MAKKAI László és SZÁSZ Zoltán szerk., *Erdély Története 1606-tól 1830-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987)

Időszaki kiadványban megjelent írások:

BENCZÉDI Gergely, „A torczkói Iskola és tanítói”, *Keresztény Magvető* 27. évf, 4. sz. (1892)

BENCZÉDI Gergely, „Collegiumaink megmentése a múlt században”, *Keresztény Magvető* 97. évf., 2. sz. (1991)

BENCZÉDI Gergely (közlő), „Unitárius halottak és temetések. (1678–1692.)”, *Keresztény Magvető* 22. évf. 2. sz. (1887)

CSÉCS Kinga Emőke, „A kolozsvári iktári Bethlen-kripta építéstörténete a levelezések tükrében”, *Műemlékvédelem* 58, 1–4. sz. (2014)

- GAAL György: „A kétszáz éves kolozsvári unitárius templom”, *Keresztény Magvető* 102. évf., 3–4. sz. (1996)
- GAAL György, „Bánffy Miklós és őseinek nyughelye a Házsongárdi temetőben”, *Helikon* 6. évf., 24. (206.) sz. (1995)
- GRUIA, Ana Maria, „Broderii de cult din colectia bisericii unitariene din Cluj-Napoca”, *Studia Universitatis Babes-Bolyai* (2005-2006)
- KÁLDOS János, „Az elmúlt 150 év és a digitális jövő”, *Keresztény Magvető* 118. évf., 2. sz. (2012)
- KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól”, *Keresztény Magvető* 48. évf., 3. sz. (1913)
- KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári unitárius egyházközségünk régibb klenodiumairól (Második közlemény)”, *Keresztény Magvető* 49. évf., 1. sz. (1914)
- KELEMEN Lajos, „Adatok kolozsvári egyházközségünk régibb klenodiumairól (Harmadik közlemény)”, *Keresztény Magvető* 49. évf., 4. sz. (1914)
- KELEMEN Lajos, „A Kolozsvári Szent Mihály egyház.” *Pásztortűz* 10. évf., 16. sz. (1924)
- KELEMEN Lajos, „Kolozsvári klenódiumainkról”, *Keresztény Magvető* 52. évf., 2. sz. (1922)
- Keserű Gizella, „Agh István peregrinációja (1734–1737)”, *Keresztény Magvető* 126. évf., 3. sz. (2020)
- KONCZ József, „Egyháztörténelmi adatok. CXLIV–VI. A désfalvi templomi székek a XVIII. században.”, *Keresztény Magvető* 37. évf., 2. sz. (1902)
- KOVÁCS Sándor, „Az unitárius reformáció nyomában”, *Korunk* 28. évf., 9. sz. (2017)
- KOVÁCS Sándor, „Négyszáz éves a várfalvi templomfelirat”, *Unitárius Közlöny* 23. (83.) évf., 5. sz. (2013)
- MOLNÁR B. Lehel, „A Diploma Leopoldium és a háromszéki unitárius püspöki vizitáció”, *Keresztény Magvető* 114. évf., 4. sz. (2008)
- SIMÉN Domokos: „Adalékok az ádámosi egyházközség történetéhez”, *Keresztény Magvető* 90. évf., 4. sz. (1984)
- SZABÓ Dezső: „Templomépítés az unitárius egyházban a türelmi rendeletet követő 30 esztendő alatt”, *Keresztény Magvető* 87. évf., 3. sz. (1981)
- SZABÓ Miklós, „Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig”, *Keresztény Magvető* 97. évf., 2. sz. (1991)

SZENTIMREI Judit, „A hímzés művészete – Történeti elemek az erdélyi és a moldvai magyar hímzésben”, *Krónika* 12. évf., 10. sz. (1986)

SZENTIMREI Judit, „Ne menjen feledésbe”, *Dolgozó nő* 36. évf., 6. sz. (1980)

Internetes források:

GAAL György, *Négy városvezetőnk emlékezete IV.: Gyergyai Ferenc királybíró*, hozzáférés: 2023.04.26, doi: <http://szabadsag.ro/-/negy-varosvezetok-emlekezete-iv-gyergyai-ferenc-kiralybiro>

LÉSTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai, Változó Erdély*, 7. A hitvallások változásaiban, hozzáférés: 2022.10.21., doi: <https://mek.oszk.hu/04600/04684/html/10.html>

NAGY Iván, *Magyarország családai*, hozzáférés: 2023.04.20, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/kilencedik-kotet-796B/paczolai-csalad-798F/>

SZENTGYÖRGYI Sándor, *A désfalvi unitárius egyházközség monográfiája*, 2001, hozzáférés: 2022.11. 06, doi: <http://www.desfalva.ro/lapok/monograf.htm>

PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: „A Suky-család címereslevele”, in CZOBOR Alfréd, szerk., *Turul* (Budapest: Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, 1936), hozzáférés: 2023.04.17, doi: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1936-1736B/1936-34-174A6/a-suky-csalad-cimereslevele-17501/>